

В. В. Дудченко, доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри загальної теорії права та держави
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0003-0915-6530

Д. Г. Манько, доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародного гуманітарного університету, м. Одеса, Україна
ORCID: 0000-0002-7677-397X

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗУМІННЯ СИСТЕМИ ДЖЕРЕЛ СУЧАСНОГО ПРАВА: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТИ

У статті розглянуто підходи до розуміння сучасного права крізь призму інтегративної юриспруденції, підкреслено значущість людиноцентризму як основного орієнтиру розвитку та модернізації права. Встановлено особливості формування та перспективи розвитку національного та міжнародного рівнів джерел права.

Центральною складовою фундаментальної юриспруденції виступають філософсько-правові доктрини, в рамках яких здійснюється інтерпретація права та держави як особливих форм буття людини та специфічних соціальних інститутів. Існування різних традицій філософсько-правової думки зумовлює їх акцентування на різних аспектах правової реальності.

Інтегративне розуміння права, продовжуючи концептуальні розробки класичних типів праворозуміння, створює методологічні можливості поєднання у праві ідей (метафізика), фактів (позитивізм) і оцінок (аксіологія) має за мету обґрунтувати незавершеність «поняттєвої», позитивної юриспруденції і визнати необхідність сенсових орієнтирів поведінки у значенні нормативних. Саме інтегративна юриспруденція надає необхідні можливості до всебічного розуміння системи джерел сучасного права як на національному, так і міжнародному рівні.

Враховуючи історичні шляхи формування джерел права, ми можемо зрозуміти системні зв'язки побудови усіх форм юридичного закріплення та організаційного забезпечення соціально-значущих положень, які містять загальнообов'язкові правила поведінки у механізмах їх взаємозв'язків.

На сьогодні найбільш відчутними, у правовій сфері є процеси глобалізації, інтеграції та універсалізації. Розвиток суспільних відносин стимулює модернізацію права, яке має адаптуватися до сучасних реалій, щоб бути належним та затребуваним регулятором. Зазначені зміни стосуються і питань розбудови системи права у багатьох правових системах.

Ключові слова: глобалізація у правовій сфері, джерело права, людиноцентризм, міжнародне право, міжгалузевість, правовий розвиток, правовий вплив, сучасне право, система права.

V. V. Dudchenko, D. H. Manko. General theoretical principles for understanding the system of modern law sources: national and international aspects

The article is devoted to examines approaches to the understanding of modern law through the prism of integrative jurisprudence, emphasizes the importance of human-centeredness as the main guideline for the development and modernization of law. The peculiarities of the formation and development prospects of the national and international levels of sources of law have been established.

Philosophical and legal doctrines are the central component of fundamental jurisprudence, within the framework of which the law and the state are interpreted as special forms of human existence and specific social institutions. The existence of different traditions of philosophical and legal thought determines their emphasis on different aspects of legal reality.

The integrative understanding of law, continuing the conceptual development of classical types of legal understanding, creates methodological opportunities for the combination of ideas (metaphysics), facts (positivism) and assessments (axiology) in law. regulatory It is integrative jurisprudence that provides the necessary opportunities for a comprehensive understanding of the system of sources of modern law at both the national and international levels.

Taking into account the historical paths of the formation of sources of law, we can understand the systemic connections of the construction of all forms of legal consolidation and organizational support of socially significant provisions, which contain universally binding rules of behavior in the mechanisms of their interconnections.

Today, the processes of globalization, integration and universalization are most noticeable in the legal sphere. The development of social relations stimulates the modernization of law, which must adapt to modern realities in order to be a proper and in-demand regulator. The mentioned changes also concern the development of the legal system in many legal systems.

Key words: globalization in the legal sphere, source of law, human -centeredness, international law, interbrenchy, modern law, legal development, legal influence, legal system.

Актуальність. Одним з найбільш затребуваних напрямів наукових досліджень у сучасній юриспруденції є питання, пов'язані із аналізом джерельної бази права. Розмаїття джерел права є цілком закономірним явищем яке відповідає загальним засадам правового розвитку. Розуміння природи системи джерел права нерозривно пов'язано із з'ясуванням сутності права, особливостями правового впливу і регулювання та врахуванням ключових соціальних тенденцій сучасного світу. Особливою складовою є врахування особливостей національного та міжнародного рівнів джерел сучасного права.

Окремі аспекти системи джерел права були предметом дослідження таких науковців як: Бобровник С. В., Козюбри М. І., Пархоменко Н. М., Скакун О. Ф., Рабіновича П. М., Шемшученка Ю. С. та інших вчених.

Мета. Визначити загальнотеоретичні засади розуміння системи джерел сучасного права із врахуванням особливостей національного та міжнародного рівнів.

Основний зміст. Питання розуміння сутності сучасного права відноситься до найактуальніших напрямів наукових досліджень юриспруденції. Якщо ми розглядаємо право як певну цілісність, стійку за основою та змінну за окремими компонентами, таку, що зберігаючи власну цінність створює належні та такі, що відповідають вимогам певного історичного періоду існування соціуму, умови захисту та втілення у життя прав і свобод, то у даному випадку ми говоримо про право у широкому розумінні цього терміно-поняття.

Рішенням Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року у справі за конституційним поданням Верховного Суду України про відповідність Конституції України положень ст. 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) зазначено, що «...право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Широкий підхід до визначення права зумовлений намаганням фахівців прийти до розкриття сутності права як багатогранного явища, не тільки у статичній, а й у динамічній, під кутом зору визначення його ефективності в процесі реалізації. І це – закономірно. Слід тільки враховувати, що правові принципи і правосвідомість є важливими, але вторинними, похідними від права у його нормативному розумінні категоріями. Що ж до норм моралі, традицій та звичаїв, то вони виступають самостійними соціальними регуляторами суспільних відносин, тісно пов'язаними з правом, але не тотожними йому, оскільки їм не властива риса загальнообов'язковості та державного примусу» [21, с. 42].

Для сучасного науковця не виникає сумнівів, що центральною складовою фундаментальної юриспруденції виступають філософсько-правові доктрини, в рамках яких здійснюється інтерпретація права та держави як особливих форм буття людини та специфічних соціальних інститутів. Існування різних традицій філософсько-правової думки зумовлює їх акцентування на різних аспектах правової реальності [6, с.3].

Право є особливо складним соціальним феноменом на підставі антиномічності його структури. У межах цієї структури співіснують автономія і гетерономія, суще і ціннісне, факт і норма, ідеальні (метафізичні) й реальні (позитивні) елементи, стабільність і рухливість, порядок і новаторство, примус і переконання, соціальні потреби і соціальні ідеали, досвід і наукові конструкції та, нарешті, логічні поняття і моральні цінності. Усі подібні протиставлення у сфері права істотно й, не з'ясувавши їхньої сутності, неможливо досягти адекватного бачення феномена права в цілому [5, с.178].

Інтегративне розуміння права, продовжуючи концептуальні розробки класичних типів праворозуміння, створює методологічні можливості поєднання у праві ідей (метафізика), фактів (позитивізм) і оцінок (аксіологія) має за мету обґрунтувати незавершеність «поняттєвої», позитивної юриспруденції і визнати необхідність сенсових орієнтирів поведінки у значенні нормативних. Онтологією зазначеного синтезу є теорія ейдосів. У цій теорії ідеї вважають граничним, фундаментальним сенсом реальних речей, їх мірою і ціллю. Ідеї утворюють перманентну модель кожної речі (чим вона мусить бути), а, відтак, вони мають стати регулятором поведінки людей. Фактичність, включно і правова, здобуває цінності, істинності, сенсу, коли вона відображає ідеї [3, с. 45].

Інтегративність не є синтетичним поєднанням принципів, покладених в основу класичних підходів праворозуміння. Це синтез екстракту їх ключових компонентів: юридичного, легістського, соціологічного, психологічного тощо.

П. М. Рабінович вважає інтегративний підхід об'єктивно обумовленим низкою закономірних соціальних процесів, у тому числі й глобалізацією. Однак він не тільки не повинен суперечити вимогам системного підходу, а має бути його своєрідною конкретизацією, інструментом реалізації його вимог. Інакше інтеграція є не що інше, як еkleктизація, тобто механічне, досить довільне перемішування кількох (зазвичай добре відомих) теорій, концепцій, поглядів [18, с. 74].

Концепція оновленого пізнання права має виходити із необхідності відмежування від суто позитивістського підходу. В процесі пізнання сутності права особливе місце посідають природно-правові підходи. Адже знаменними здобутками природно правових учень є: обстоювання незалежності права від визнання чи не визнання з боку держави; виявлення онтологічного місця права; телеологічний підхід; зв'язок ідеї справедливості з принципом договору» [7, с.803].

Саме інтегративна юриспруденція надає необхідні можливості до всебічного розуміння системи джерел сучасного права як на національному, так і міжнародному рівні.

В свою чергу, С. І. Алаїс вбачає методологічні засади інтегративної юриспруденції у її можливостях об'єднати ціннісні досягнення природної, історичної, психологічної, нормативістської та аналітичної шкіл права. Але поряд з інтегративним розумінням права не може існувати його інтегративне всеохоплююче визначення, оскільки інтегративне розуміння передбачає множинність дефініцій права; багатоаспектне розуміння права неможливо втиснути в певні межі. Право – це справедлива й рівна міра свободи людей, яка є основою регулятивної системи їхнього суспільства. Вихідне розуміння сутності права пов'язане із сутністю людини. Сутність людини наддержавна, отже, визначальним є наддержавне праворозуміння [1, с.12].

Сприйняття концепту інтегративності надає можливість сформулювати, що у предметному, об'єктивному світі речей сенсу нема; речі наділяє сенсом людина. Саме з антропологічного центрування, на нашу думку, й має розпочинатися аналіз системи джерел сучасного права. Відповідно, центрування до людини є цілком природним розвитком ідеї розуміння права. Бо, на нашу думку, лише людина розуміє сутність правових приписів, створює і формалізує їх та впорядковує свою поведінку у відповідності до визначених норм.

М. І. Козюбра зазначає, що «...обгрунтованими виглядають позиції тих авторів (переважно зарубіжних), які центральним елементом системи права вважають не знеособлену (“знелюднену”) норму, а людину, хоч і використовують при цьому усталене поняття “суб'єкт права”, намагаючись звільнити його від нашарувань догматизму, надмірної раціональності і статичності» [9, с. 143].

У зазначеному контексті цілком слушною є думка В. В. Завальнюка, який зауважує, що «головним елементом міжнародних стандартів в антропологічному вимірі є людина, захист її прав і свобод. Інкorporація міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, до національного законодавства, а отже, посилення за їх рахунок ролі нормативно-правових договорів серед інших юридичних джерел права; поновлення значення правових звичаїв та узвичаєнь; визнання Україною юрисдикції Європейського суду з прав людини, поширення регуляційного впливу його прецедентної практики на національні правовідносини; породжений рішеннями та висновками Конституційного Суду України феномен правових позицій – засвідчують необхідність переосмислення категорії «система джерел права» й поглибленого дослідження системних зв'язків між джерелами права – як традиційними, так і нетрадиційними» [8].

Певним чином розвиваючи зазначені положення, Н. В. Камінська зазначає, що «у період сучасних демократичних перетворень закономірно посилюється інтерес до людиноцентристської проблематики як у вітчизняних, так і в іноземних публікаціях. Це стосується прав людини загалом, певних категорій зокрема, інституту юридичної відповідальності, правової свідомості, інших явищ правової реальності. Євроінтеграційні ініціативи України та зобов'язання стосовно імплементації міжнародних стандартів засвідчують також потребу узгодження національного законодавства України в різних сферах з міжнародно-правовими зобов'язаннями» [10, с.8].

Аналізуючи генезу розвитку права, О. А. Котенко вказує: «Якщо звичай містилися у свідомості і поведінці людей, то правові норми почали оформлятися письмово для всезагального ознайомлення. В такій спосіб формуються відповідні джерела права. Правові норми склалися переважно трьома основними шляхами: 1) переростанням мононом (первісних звичаїв) в норми звичаєвого права; 2) наявною правотворчістю держави, яка виражалась у спеціальних документах, що містили юридичні норми, нормативних актах (законах, указах тощо); 3) наявним прецедентним правом, яке складалося з конкретних рішень (прийнятих судовими або адміністративними органами) та набували характер зразків, еталонів для вирішення інших аналогічних справ» [12, с.76].

Враховуючи історичні шляхи формування джерел права, ми можемо зрозуміти системні зв'язки побудови усіх форм юридичного закріплення та організаційного забезпечення соціально-значущих положень, які містять загальнообов'язкові правила поведінки у механізмах їх взаємозв'язків.

На думку Н. М. Пархоменко, категорія «система джерел права» виражає цілісність певних структурних елементів, що розгортається в певному ряду понять: нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, правовий прецедент тощо, між якими існують певні спільні риси й водночас відмінності. Цілісність (тобто не можливість зведення властивостей системи до суми властивостей утворюючих її елементів) – передбачає розгляд всієї сукупності джерел права як єдиного цілого, що володіє власними якісними властивостями, що не є сукупністю властивостей окремих джерел права, але одночасно існуючих у взаємозв'язку з ними. Окремим аспектом прояву цілісності системи джерел права є ієрархічність рівнів і елементів системи по вертикалі та їх зв'язок по горизонталі [17, с. 10].

Аналізуючи природу системи джерел права, Н. М. Пархоменко зазначає, що остання «перебуває в русі, оскільки існує в суспільному середовищі, яке постійно розвивається. Система джерел права або її окремі елементи можуть змінюватися (скасовуватися), можуть виникати нові джерела права у випадку виникнення соціальної потреби та необхідності бути адекватною існуючим суспільним відносинам. Розвиток системи джерел права обумовлюється розвитком її окремих елементів – підсистем. Розвиток може відбуватися за двома напрямками: якісними або кількісними змінами. Зростання якості системи юридичних джерел права має виявлятися в досконаліших системних зв'язках і, відповідно, в ефективнішій юридичній практиці й підвищенні рівня правосвідомості суспільства» [16, с. 279].

Цілком погоджуючись із зазначеними положеннями, хотілось би додати, що динаміка «життя» джерел права відображає не тільки потреби соціуму але й об'єктивні тенденції розвитку самої джерельної бази права.

На підставі дослідження світоглядно-ідеологічних факторів як стильоутворюючого елемента правової системи України можна стверджувати, що перше місце в цій системі посідає природно правова доктрина. Свідченням цього є закріплення чинною Конституцією таких принципів: визнання людини, її життя та здоров'я, честі й гідності, недоторканності й безпеки найвищою соціальною цінністю; верховенство права, народний суверенітет; правова держава; поділ влади; громадянське суспільство; відповідальність держави перед особою. За умови визнання природноправового характеру української правової системи, нормативне визначення права має ґрунтуватися на апіорних цінностях (безумовна самоцінність особистості, свобода волі як природний стан людини).

Джерела права постають визначальним стильоутворюючим елементом сучасного українського права. Реалізація принципів верховенства права, правової держави, поділу влади передбачає науково обґрунтовану концепцію джерел права. По-перше, існує потреба розглянути поняття та види джерел права під новим кутом зору. Процеси розбудови правової, демократичної держави та громадянського суспільства вимагають адекватних форм упорядкування людських відносин. Ідеться про визнання договору, звичаю, судового рішення, принципів права самостійними джерелами права. По-друге, при опрацюванні плюралістичної теорії джерел права слід урахувувати досягнення таких наук, як антропологія, етнографія, історія. Насамперед це стосується юридичної традиції України [4, с.223].

На сьогодні, найбільш відчутними, у правовій сфері, є процеси глобалізації, інтеграції та універсалізації.

Розвиток суспільних відносин стимулює модернізацію права, яке має адаптуватися до сучасних реалій, щоб бути належним та затребуваним регулятором. Зазначені зміни стосуються і питань розбудови системи права у багатьох правових системах. Загальні тенденції на універсалізацію у правовій сфері, діалог правових культур, міжнародне співробітництво, потребують новітніх інструментів врегулювання, які б поєднували і м'яке і тверде право, і публічну і приватну сферу, і матеріальні і процедурно-процесуальні норми. І в цьому аспекті сучасне право отримує новий імпульс до розвитку [14, с. 8].

Прояв зазначених тенденцій ми можемо відстежити під час аналізу системи джерел сучасного міжнародного права. У правовій доктрині, джерелами міжнародного права називають спосіб творення форми, в яких існують норми міжнародного права; форми, в яких воно втілюється, існує «встановлені державами в процесі правотворчості форми втілення узгоджених рішень, форми існування міжнародно-правових норм» [20, с. 55]; форму зовнішнього виразу норм міжнародного права, яка створюється шляхом узгодження воель суб'єктів міжнародного права [11, с. 9].

Не вдаючись до детального аналізу класифікацій джерел міжнародного права, відмітимо що одностайності у цьому питанні не існує. Так, розрізняють такі джерела міжнародного права: матеріальні й формальні; загальносоціальні та юридичні; обов'язкові та допоміжні [2, с. 110]; первинні та вторинні [23, с. 267] та інші.

Така ж ситуація з розумінням і системи джерел міжнародного права. До офіційно визнаних джерел міжнародного права традиційно відносять джерела, наведені у ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН від 26 червня 1945 р.

Зокрема, Міжнародний Суд ООН в ході своєї діяльності зобов'язаний застосовувати: а) міжнародні конвенції, як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, точно визнані державами; б) міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної в якості правової норми; с) загальні принципи права, визнані цивілізованими націями; д) із застереженням, зазначеним у статті 59 («Рішення Суду обов'язкове лише для сторін, які беруть участь у справі, і лише в даній справі»), судові рішення і доктрини найбільш кваліфікованих фахівців із публічного права різних націй як допоміжний засіб для визначення правових норм. Водночас відповідно до п. 2 цієї ж статті Суд має право вирішувати справу *ex aequo et bono*, якщо сторони з цим погоджуються [24].

Міжнародні конвенції представляють собою договір (угоду) між двома або декількома суб'єктами міжнародного права, що регулює відносини між ними шляхом створення взаємних права та обов'язків. Міжнародний договір є чітко висловленою згодою держав, зручним засобом формулювання норм, взаємних прав і зобов'язань [20, с. 59].

Враховуючи високу роль, яку відіграють угоди у формуванні й розвитку міжнародних відносин, в теорії міжнародного права була сформована система принципів і норм, спрямованих на врегулювання відносин між суб'єктами міжнародного права з приводу укладання, дії та припинення дії міжнародних договорів, яка отримала назву – право міжнародних договорів (*law of treaties*).

Основні принципи міжнародного права (*jus cogens*) – це найбільш загальні, основоположні та імперативні його норми, котрі містять зобов'язання між усіма (*erga omnes*), мають універсальну сферу дії і комплексний характер.

Загальними принципами права, зазначеними в п. 1 (с) ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН, є найбільш загальні імперативні вимоги до розуміння права як механізму реалізації волі у відносинах людей у будь-якому суспільстві й відносинах будь-яких суспільств між собою, що сформувалися в суспільній свідомості, пройшли випробування часом і є основною невід'ємною складовою правової культури більшості існуючих націй і народів [22, с. 406-407].

Наступним джерелом міжнародного права є міжнародно-правовий звичай, під яким розуміють правило зовнішньої поведінки учасників міжнародних правовідносин, яке склалося в практиці одноманітних

фактичних міжнародних правовідносин, що мали місце в дійсності неодноразову кількість разів, визнане юридично обов'язковим і тягне за собою міжнародно-правову відповідальність за його недотримання [22, с. 412].

Міжнародний звичай (*opinio juris*) як джерело міжнародного права – це тривале одноманітне повторюване правило поведінки, яке визнається державами-учасниками міжнародних відносин як міжнародно-правова норма.

В ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН вказується, що «Суд, який зобов'язаний вирішувати передані йому спори на підставі міжнародного права, застосовує... міжнародні звичаї як доказ загальної практики, визнаної як правова норма» [19].

Окреме місце у системі джерел міжнародного права займають судові рішення й правові доктрини, що виступають як допоміжний засіб для визначення правових норм.

Судовий прецедент (від лат. *praecedens* – що передує) – це принцип, на основі якого ухвалене рішення у конкретній справі, що є обов'язковим для суду тієї самої або нижчої інстанції при вирішенні в майбутньому всіх аналогічних справ.

У юридичній літературі акцентується на тому, що «судові рішення в міжнародному праві не мають характеру прецеденту в класичному розумінні та являють собою лише акти застосування міжнародних норм у конкретній справі. Водночас ці акти мають значний вплив на розвиток системи міжнародного права (формулюють юридичну доктрину, фіксують правові звичаї тощо) і можуть бути визнані судовими прецедентами особливого характеру», що дозволяє вважати їх джерелом права [13, с. 307].

На переконання деяких науковців, що прецеденти судів можуть бути джерелами міжнародного права, значно вплинули результати діяльності Європейського Суду з прав людини і Міжнародного Суду ООН. Так, Європейський Суд з прав людини одним із своїх завдань визнав «розвиток норм, що встановлені Європейською конвенцією про захист прав людини та основних свобод». Мотивуючи свої рішення власними прецедентами, він фактично зобов'язав держави поважати їх і брати за основу в аргументації у власних справах.

Правова доктрина (*responsa prudentium* – відповіді юристів) – точка зору найбільш кваліфікованих спеціалістів з міжнародного права про наявність чи відсутність правової норми. Вони виступають допоміжним засобом для визначення існування звичайних міжнародно-правових норм.

Міжнародний Суд ООН у своїх рішеннях на доктрину міжнародного права не посилався. І.І. Киличник та А.В. Домбровська цілком слушно обґрунтовують, що наразі «спадає тенденція звернення до вчених з метою почути їхнє тлумачення норм міжнародного права. Цю функцію досить успішно виконують міжнародні судові установи, відповідні комітети міждержавних організацій. Доктрина юристів важлива лише як засіб внести ясність у погляди на норми міжнародного права, щоб сприяти полегшенню їх формування. Сама по собі вона не має юридичної обов'язковості» [11, с. 13].

Одним з компонентів новітніх підходів до розуміння системі джерел міжнародного права є віднесення до неї актів м'якого права.

М'яке право може включати класичні правила поведінки, а отже, якщо провести аналогію з твердим правом, то відповідно норми м'якого права здатні стати частиною комплексного механізму регулювання діяльності суб'єктів міжнародного права, впливаючи на поведінку останніх. Крім того, спостерігаємо позитивну динаміку зростання кількості актів м'якого права, зокрема, кодексів на глобальному рівні. Наприклад, у 1985 році Продовольчою та Сільськогосподарською Організацією ООН (ФАО) прийнято «Міжнародний кодекс поведінки в галузі розподілу та використання пестицидів», який періодично перевидається в оновленій редакції. Чинна редакція видана у 2014 році та має назву «Міжнародний кодекс поведінки в питаннях управління пестицидами», а у 2015 році доповнена ще одним документом «Методичні рекомендації щодо законодавства про пестициди» [15].

В окремих випадках м'яке право може мати більший вплив на національну правову систему, оскільки воно може допомогти створити загальні стандарти і принципи, що регулюють певні суспільні сфери. Наприклад, директиви Європейського Союзу можуть мати значний вплив на законодавство країн-членів, оскільки вони містять рекомендації щодо спільних принципів та стандартів.

Висновки. Дослідження системи джерел права має фундаментальне значення для розуміння основних тенденцій правового розвитку, вдосконалення правотворчої діяльності та юридичної практики. Формуванню завдань законодавця заснованих на врахуванні необхідності модернізації правових приписів, залучення нових джерел права до інструментів правового регулювання. Пошуку оптимальних та таких, які максимально повно відповідають викликам сьогодення, форм вираження соціально-значущих приписів.

Обов'язковою умовою створення належних механізмів правового регулювання та організації міждержавних відносин, впорядкування зовнішньоекономічних та зовнішньополітичних процесів, є зближення правових систем, засноване на чіткому алгоритмі взаємодії джерел права в кожній країні світу.

Незважаючи на наявність окремих наукових розробок з розглядуваної проблеми, ми вважаємо, що питання пов'язані із джерельною базою права потребують подальших досліджень у напрямках пошуку найбільш доцільних способів забезпечення взаємодії національного, регіонального та міжнародного рівнів правового регулювання.

Список використаних джерел:

1. Алаїс С. І. Проблема праворозуміння в основних школах права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень». К., 2003. 20 с.
2. Буткевич В. Г. Міжнародне право. Основи теорії : підручник / В.Г. Буткевич, В.В. Мищик, О.В. Задорожній; за ред. В.Г. Буткевича. Київ : Либідь, 2002. 608 с.
3. Дудченко В. В. Нормативні сенси як основа буття права. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції : *матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 18 травня 2018 р.) У 2-х т. Т. 1* / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 44-47.
4. Дудченко В. В. До питання про правовий стиль. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 42. С. 195-201.
5. Дудченко В. В. Традиція правового плюралізму: західна та східна інтерпретація : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2007. 394 с.
6. Дудченко В. В. Сучасні філософсько-правові доктрини : навчально-методичний посібник / В. В. Дудченко, Н. Б. Капустіна, К. В. Горобець. Одеса : Фенікс, 2018. 76 с.
7. Дудченко В. В. Подальший розвиток природно-правової концепції в українській юриспруденції. *Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. К., 2010. Випуск 50. 803-804.
8. Завальнюк В. В. Концептуальні засади юридичної антропології: міжнародно-правовий вимір. *LEX PORTUS*. 2016. №1. С. 24–34. URL: <http://surl.li/hjvyp>
9. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. К.: Ваїте, 2015. 392с.
10. Камінська Н. В., Ковальов А.В. Антропологічний вимір досліджень прав та свобод засуджених. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. №1. С. 8-13.
11. Килимник І. І. Конспект лекцій із навчальної дисципліни «Міжнародне право» (для студентів денної та заочної форм навчання усіх спеціальностей університету) / І.І. Килимник, А.В. Домбровська ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О.М. Бекетова, 2018. 64 с.
12. Котенко О. А. До питання про генезис правового розвитку. *Державо і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. К., 2010. Випуск 50. С. 75-80.
13. Литвиненко В.М., Чічкань М.В. Рішення міжнародних судів як джерела міжнародного права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 9. С. 306-309. URL : http://www.lsej.org.ua/9_2021/77.pdf
14. Манько Д. Г. Міжгалузевість, комплексність, інтегративність як характеристики сучасного права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 4. С. 8-12.
15. Міжнародний кодекс поведінки в питаннях управління пестицидами ФАО ВООЗ : Методичні рекомендації щодо законодавства про пестициди. URL <http://www.fao.org/3/i5008e/i5008e.pdf>
16. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : [монографія]. К. : Юридична думка, 2008. 336 с.
17. Пархоменко Н. М. Система джерел права: ознаки, властивості та зміст. *Часопис Київського університету права*. 2007. № 3. С. 8-13.
18. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. К. : Атіка, 2001. 174 с.
19. Статут Міжнародного Суду ООН. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://www.icj-cij.org/sites/default/files/statute-of-the-court/statute-of-the-court-ru.pdf>
20. Теорія міжнародного права : навчально-методичний посібник / за ред. завідувача кафедри міжнародного та європейського права О.В. Бігняка. Херсон : Видавництво «Гельветика», 2020. 224 с.
21. Шемшученко Ю.С. Що є право? Антологія української юридичної думки : В 6 т. / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України / Ю. С. Шемшученко (заг. ред.), В. Ф. Погорілко (упоряд., відп. ред.). К. : Видавничий Дім "Юридична книга", 2002. Т. 10 : Юридична наука незалежної України. 944с.
22. Щокін Ю. В. Міжнародно-правовий звичай: проблеми теорії і практики : монографія. Х.: Право, 2012. 456 с.
23. D'Amato Antony. Concept of Custom in International Law. Ithaca, London : Cornell University Press, 1971. 328 p.
24. Statute of the International Court of Justice. URL : <http://surl.li/bapqf>